

ДЖАМАНКУЛОВА КУЛЬЖАМАЛ ТОЛОГОНОВНА,
Бишкек, Кыргызстан *djamankulova.guljamal@gmail.com*

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАК МҮЧӨЛӨРДҮН ГЕНЕЗИСИ

ГЕНЕЗИС ЛИЧНЫХ АФФИКСОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В данной статье речь идет о генезисе личных аффиксов в тюркских языках, в том числе в кыргызском языке. В тюркских языках в начальных этапах исследования простого предложения основным критерием считался морфологический принцип. За основу теории синтаксиса тюркских языков положен принцип К. Грөнбека о том, что для грамматики тюркских языков «субъект» и «объект» условны, структура предложения основана на принципе групповой организации. При описании предложений тюркских языков К. Грөнбек разделил их на именной и глагольный типы. По этой теории синтаксис тюркских языков – это система определений. Основой синтаксических структур тюркских языков считался принцип предшествующих определений. Исследования структуры именных предложений тюркских языков дали предположение о том, что предикативные отношения исторически возникли из атрибутивных отношений. Это отношение в некоторых тюркских языках существует до сих пор. В статье исследуются работы ученых по данной проблеме, анализируются на примере тюркских языков, в том числе и кыргызского языка, а также исторических памятников.

Ключевые слова: тюркские языки, личные аффиксы, морфологический принцип, система определений, атрибутивные отношения, предикативные отношения, кыргызский язык.

DZHAMANKULOVA KULZHAMAL TOLOGONOVNA,

Bishkek, Kyrgyzstan
djamankulova.guljamal@gmail.com

GENESIS OF PERSONAL AFFIXES IN TURKIC LANGUAGES

Annotation. This article deals with the genesis of personal affixes in the Turkic languages, including the Kyrgyz language. In the Turkic languages, in the initial stages of the study of a simple sentence, the morphological principle was considered the main criterion. The theory of the syntax of the Turkic languages is based on the principle of K. Grönbech that for the grammar of the Turkic languages "subject" and "object" are conditional, the structure of a sentence is based on the principle of group organization. When describing sentences of the Turkic languages, K. Grönbech divided them into nominal and verbal

a system of definitions. The principle of previous definitions was considered the basis of the syntactic structures of the Turkic languages. Studies of the structure of nominal sentences in Turkic languages have suggested that predicative relationships historically arose from attributive relationships. This attitude still exists in some Turkic languages. The article examines the works of scientists on this issue, analyzes them using the example of the Turkic languages, including the Kyrgyz language, as well as historical monuments.

Key words: Turkic languages, personal affixes, morphological principle, system of definitions, attributive relations, predicative relations, Kyrgyz language.

Түрк тилдеринде жөнөкөй сүйлөмдү изилдөөдө эң негизги критерий катары морфологиялык принцип колдонулуп келген, б.а. түрк тилдерин изилдөөнүн алгачкы этаптарында атоочтук жана этиштик конструкциялардын өз ара катышы окумуштуулардын кызыгуусун туудурган. Морфологиялык принцип болсо сүйлөмдүн типтерин аныктоодо аларда катышкан баяндоочтордун морфологиялык табиятын сүрөттөө өтө маанилүү, бирок бул сүйлөмдүн структуралык типтерин толук ачып берүүдө жетишсиз.

Түрк тилдериндеги сүйлөмдү сүрөттөп берүүдө дат окумуштуусу түрколог К. Грөнбек аны атоочтук жана этиштик деп экиге бөлгөн [1:134]. Атоочтук жана этиштик конструкцияларды окшоштуруу Ж.Денинин эмгегинде да берилген [2]. К.Грөнбектин түрк тилдеринин грамматикасы үчүн «субъект» жана «объект» шарттуу, сүйлөмдүн курулушу группалардын уюшулуу принцибине таянат деген жобосу түрк синтаксисиндеги теориянын негизи катары алынган.

Бул теория боюнча түрк тилдеринин синтаксиси - аныктамалардын системасы катары каралат. Аталган теориянын автору Манди түрк тилдеринин синтаксистик структурасынын негизи – төрчүл аныктамалардын принциби деген көз карашта болгон. Манди тарабынан түрк тилдери үчүн бирдиктүү структуралык принцип аныкталган [3: 16].

Махмуд Кашкари “Дивани лугат ит-түрктөгү” материалдарды карап көрсөк, окумуштуу сөздүктү сегиз бапка бөлөт, ар бир бап атоочтордон жана этиштерден турат. Адегенде атоочтор, андан кийин этиштер берилет. Атоочтор эки түрдүү: бири унгу атооч, экинчиси жасалма атооч деп бөлүнөт. [4:65]. Ушундан улам түрк тилдериндеги атоочтук жана этиштик конструкциялар, түрк тилдеринин синтаксисиндеги төрчүл квалификаторлор принцибинин теориялык негизи жазма эстеликтерде жатат деп эсептөөгө толук негиз бар.

Түрк тилинин атоочтук түзүлүшү боюнча изилдөөлөрдө предикаттык мамилелер атрибутивдик мамиледен келип чыккан деген жобо өнүгүүгө ээ болгон. В.Севортян предикаттык мамилелер тарыхый жактан атрибутивдик мамиледен келип чыккан, бул өнүгүү азыр да бар деп эсептейт [5:8]. Н.А.Баскаков да атрибутивдик мамиленин биринчи экендигин белгилейт. Ал предикаттык жана атрибутивдик синтагмалар бирдей, окшош корреляцияга ээ, б.а. предикаттык синтагмалар жаратылышы боюнча ошол эле атрибутивдик синтагмалар дейт. Ал *Мениң атам awulya baryan* ‘Мой отец ушел в деревню’ -- байыркы убакта сөзсүз *Мениң атам awulya baryan ol* болмок дейт [6:36]. Н.А.Баскаковдун бул концепциясы К.Грөнбектин атрибутивдик жана предикаттык группалардын жакындыгы жөнүндөгү теориясына негизделген.

Н.А.Баскаков түрк тилдеринде көптөгөн этиштик формалар мурунку бир кездерде атоочтуктар болгон, атоочтуктар предикатта аныкталуучусу жок болбойт, ал эми

аныкталуучу - сөзсүз түрдө кандайдыр бир субстантивдик элемент же анын ат атоочту алмашыруучусу деген жыйынтыкка келген [6:34].

Н.З. Гаджиева баяндоочтук аффикстердин пайда болушу, теги жактама ат атоочтордон келип чыккандыгын белгилеп, азыркы түрк тилдеринде да жактама ат атоочтордун баяндоочтук аффикс катары колдонулган учурларын мисалга келтирет. Сал.: азерб. *Сән мәним гардашымсан*. ‘Ты мой брат’ (Аз. Даг, II, 44); кырг. *Биз пионербиз* ‘Мы пионеры’ (Кырг. Юд, 50); кум. *Мен кьонакьман* ‘Я гость’ (Я кьонакьлар, 140); шор. *Пис кичиг оганар эбес - пис* ‘(мы) не маленькие дети мы’ (Дыр. Шор, 254). Окумуштуу кыргыз тилиндеги *Биз пионербиз* деген сүйлөмдөгү – *биз* формасы ат атоочтук баяндоочтун аффикси катары колдонулганы деп эсептейт [3:159].

Этиштин жак форманттарынын жак мүчөлөр менен байланышын А.Н.Кононов да белгилейт: “Личные аффиксы восходяк к личным местоимениям” [7: 44].

С.Кудайбергенов кыргыз тилиндеги жак мүчөлөрдүн толук формасы ат атоочтордон чыккан деп эсептейт [8: 36]. Байыркы түрк тилинде азыркыдай жак мүчөлөрү болгон эмес, алардын ордуна жактама ат атоочтор колдонулуп, ат атоочтор тийиштүү сөздүн мурун да, кийин да келген.

Г.Жаманкулова кыргыз тилиндеги жак мүчөлөрдүн келип чыгышын иликтөөгө алып, алардын теги ат атоочторго барып такаларын белгилеген [9.10: 133].

3. Гаджиева жактама ат атоочтор баяндоочтун аффикси (*субстантивдик элементи*⁵ катары – Г.Жаманкулова) катары бардык түрк эстеликтеринде кездешерин белгилейт.

Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ит-түрк” сөздүгүн мындай мисалдар абдан көп. Мисалы: 1.ОI мәниң – оғлым *ol* ‘Он есть мой сын’ (СМ, ДЛТ, I, 73/41); 2.ОI эвга багмыш *ol* ‘Он пошел домой’ (СМ, ДЛТ, I, 73/41); 3.ОI эвга вагаған *ol* ‘Идущий домой’ (СМ, ДЛТ, I, 69); 4.ОI тарығ таріімған *ol* ‘Сеющий зерно’ (СМ, ДЛТ, II, 370); 5.ОI вуғдай арітған *ol* ‘Очищающий зерно’ (СМ, ДЛТ, II, 370); 6.ОI эр куіін ураған *ol* ‘Человек избивающий своего раба’ [4:69]. Мындай позицияда жактама ат атоочтор белгилүү бир деңгээлде семантикалык жана функционалдык өз алдынчалыкты сактап турат.

Жактама ат атоочтордун ырааттуулук менен предикаттык ролдо колдонулушу, түрк кебинин аглютинативдик түзүлүш закону боюнча багыныңкы абалы алардын андан аркы өнүгүшүнө алып келген, т.а. бара-бара фонетикалык варианттуулугу ал кошулган сөздүн составындагы үндүүлөргө көз каранды болгон аффикстерге айланган. Мисалдар: гаг. *Сән күчүксүн, не йапажан орда?* (Буд. Жактан, 113) ‘Ты маленький, что там будешь делать?’; ног. *Болаяк - болмаяк соьзлерге аз тынчъламага керексинъ* (Кенч. Йол, 19) ‘Ты должен мало прислушиваться к пустяковым словам’ ж.б.[3:160]. Ошентип, түрк тилдеринде баяндоочтун субстантивдик элементи жоюлууга дуушар болгон.

Азыркы түрк тилдеринде субстантивдик элемент 1-жана 2-жактардын жекелик жана көптүк түрүндөгү жак аффикстерине трансформацияланган. 3-жакта *ol* субстантивдик элементи түшүп калган. Азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө 3-жак - нөл формасында, айрым гана түрк тилдеринде (3-жакта) *ol* субстантивдик элементинин сакталгандыгы

⁵ СУБСТАНТИВ то же, что существительное. Кара: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-дону, “Феникс”, 2008, 627-б.

байкалат.

Мисалы, Н.А.Баскаков *Ol* субстантивдик элементинин айрым азыркы түрк тилдеринде да баяндоочтун тутумунда кездешерин белгилейт. Мисалы, *тув.*: *viņmam san dajda olur ol* ‘Мой младший брат сидит на стуле’, *mal xowuda čor ol* ‘скот пасется на пастбище’, *хак.* *tiste xan čoyul < čoy turur ol* *tilde söök čoyul (< čoy turur ol)* ‘в зубах нет крови, в языке нет кости’ (хакас тилинде *ol* элементи ‘тот~он’ терс связканын составында гана сакталган: *čoyul < čoy turur ol*); *тат.*: *Isxag awyly̆a bardy ol* ‘Исхак поехал в аул’ [10:43]. Ал эми *башк.* тилинде үчүнчү жактын жекелик түрүнүн мүчөсү катары “ул” (кырг. *ал*) келет. Мисалы, *Хәсән язгычы ул.* С.Кудайбергенов мындай учурда “ул” мүчө сыяктуу эмес, өзүнчө сөз катарында сезилет жана ал сингармонизмге баш ийбейт дейт. Өзбек, турция тилдеринде анын ордуна “тур” деген этиштин атоочтук формасы *турур* дан кыскарган – *дир* колдонулат (мисалы: өзб.: *мен согман, сән согсан, у согдир* ж.б.) [8: 40].

Ol формасы 3-жактагы көрсөткүч катары негизинен атоочтук (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атоочтордон турган) баяндоочтордон кийин келет (бул учурда сөзсүз сүйлөмдө жактама ат атоочтор катышат), ээ менен болгон предикаттык мамилени көрсөтөт жана жак боюнча ээрчишүүнү камсыз кылат.

Негизинен, азыркы түрк тилдеринде атоочтук баяндоочтордун учур чагы баяндоочтук позициядагы атоочко толук формадагы жак мүчөнү кошуу аркылуу синтетикалык жол менен жасалат. Мисалы: *мен кыргызмын, сиз кыргызсыз, ал кыргыз, силер кыргызсыңар, алар кыргыз* ж.б.

Мында “кыргыз” деген сөзгө (баяндоочко) “мен”, “сен” деген тарыхый жагынан ат атооч болгон сөздөр жалганып, жактама (беттеме) ат атоочтордон болгон ээси айтылбаса да, баяндоочтун жагын, санын көрсөтүп турат [8:41].

Кыргыз, хакас, шор, казак ж.б. тилдерде атоочтук баяндооч болуп түшкөн сөз үчүнчү жактын жекелик түрүндө эч кандай морфологиялык оформлениесиз (жак мүчөсүз) колдонулат.

Азыркы кыргыз тилинде биринчи жана экинчи жактын эки түрүнө тең өзүнө тиешелүү жак мүчөлөрү бар. Ал эми *ol* формасы 3-жактын аффикси катары сакталган эмес. Кыргыз тилинде атоочтун жак мүчө менен жакталыш схемасы төмөнкүдөй: 1-жак.(жек., көпт.): мен жумушчумун; биз жумушчубуз;

2-жак (жек.,көпт.) сен жумушчусуң, сиз жумушчусуз; силер жумушчусуңар, сиздер жумушчусуздар; 3-жак.(жек., көпт.): ал жумушчу, алар жумушчу [8: 36].

Мисалы: 1. Буерде сот мына – *менмин* (Ч.А.). 2. Мен ошо бир тараптан анафема (каргыш) алган дини кайырлыктын жана бар татаалдыгы менен экинчи тарапка толук кабыл алынбаган процесстин *туундусумун* (Ч.А.). 3. Мен кудай алдында жана өз алдымда баарыңар үчүн *жооптумун* (Ч.А.). *Ал - Айша. Ал – студент. Ал – мугалим.*

Ошентип, түрк тилдериндеги, ошондой эле кыргыз тилиндеги Жак категориясы генетикалык жактан ат атооч менен тыгыз байланышта. Байыркы түрк тилдеринде 1-жана 2-жактарда субстантивдик элемент колдонулган. Ал эми азыркы түрк тилдеринде субстантивдик элемент толук редуцияланган жак аффикстерине трансформацияланып, 1-жана 2-жактын гана жекелик жана көптүк түрүндө колдонулат. 3-жакта *ol* субстантивдик элементи түшүп калган, азыркы түрк тилдеринде 3-жак 0 формасында. Ал айрым гана түрк тилдеринде сакталган.

Адабияттар:

1. Grönbech K. Der Turkische Sprachbau. - Köbenhavn, 1936. – С. -129-448.
2. Ж. Дени. Grammaire de la langue turque . -Paris, 1921.
3. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - М.: “Наука”, 1986.- С. 284.
4. Махмуд Кашгари. *Түрк тилдеринин сөздүгү* - Дивану Лугати 'т-түрк: I том. - Алматы, «Дайк-Пресс», 2006. - С 1300.
5. Севортян Э.В. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Синтаксис. Часть III. -М.: Изд-во АН СССР, 1961.
6. Баскаков Н.А. Предложения с развернутыми членами в каракалпакском языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть III. - М.: Изд-во АН СССР, 1961.
7. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. - М.-Л.: 1956. – С.570.
8. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүүчү мүчөлөр. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1957.
9. Жаманкулова Г. Махмуд Кашкаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары.- Б.: “Бийиктик», 2011. - С.256.
10. Баскаков Н.А. Об одном древнем типе структуры сказуемого в сарыг-югурском языке // Тюркологическое исследование. Изд-во “Наука”, 1976.